

ARCHEOLOGIE IN 2004

PALEO-AKTUELL 16

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
16

ARCHEOLOGIE IN
2004

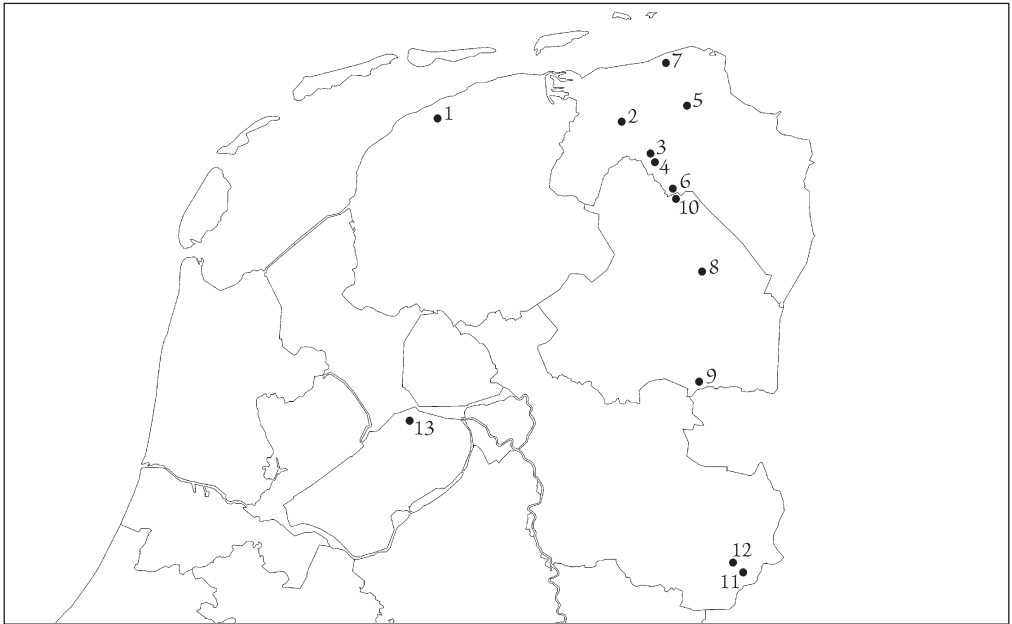
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafitueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starckenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

DE OPGRAVING VAN DE ZUIDOOSTPOORT VAN NIEUW HALOS (GRIEKENLAND) IN HET OLYMPISCH JAAR 2004

Reinder Reinders

Olympische Spelen en organisatie

Het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) heeft in samenwerking met de 13^e Eforie voor Prehistorische en Klassieke Oudheden te Volos (IGEPKA) de opgraving van de Zuid-oostpoort van Nieuw Halos in 2004 voortgezet. Het onderzoek vond plaats van 21 juni tot en met 20 juli.¹

In 2004 werden de Olympische Spelen in Athene gehouden. Zij speelden een dominante rol bij de organisatie van het archeologische veldwerk in Griekenland, omdat speciaal voor de spelen musea werden vernieuwd en tentoonstellingen werden georganiseerd in die steden waar een olympische sport was geprogrammeerd, zoals voetbal in Volos. Veldwerk tijdens de Olympische spelen in augustus was uit den boze, en ook veldwerk voorafgaand aan de spelen werd als lastig ervaren. Al in begin maart, vlak voor de val van de PASOK-regering, waren door het Griekse Ministerie van Cultuur vergunningen verleend waarin het aantal werken veldwerk werd beperkt tot vier, terwijl als einddatum 20 juli werd genoemd. Hoewel het veldwerk goed verliep en uitstekende resultaten zijn geboekt, kon het onderzoek van de Zuidoostpoort daarom niet conform het destijds opgestelde 5-jarenprogramma worden afgerond, ook vanwege de afwezigheid van de Griekse collega's die een tentoonstelling over de spelen in Thessalië moesten voorbereiden. In 2005 zal worden gestreefd naar afronding van het onderzoek.

Voor het begin van de opgraving, van 17

tot en met 19 juni, zijn de poort en omgeving grondig schoongemaakt. Tot in de verre omgeving is het onkruid gemaaid en het afval afgevoerd om een beter zicht op de poort te krijgen. Dankzij deze werkzaamheden was het terrein ook goed toegankelijk.

Onderzoek profielen

Vanaf het begin van de opgraving van de Zuid-oostpoort in 1995 zijn profieldammen blijven staan om de stratigrafie van de bewoningslagen te kunnen bestuderen. In 2004 zijn de profielen onderzocht en de profieldammen opgegraven, aangezien er plannen bestaan voor de aanleg van een archeologisch park in Halos: een wandelpad langs de huizen, de westmuur en de zuidmuur. De Zuidoostpoort zou in de toekomst de voornaamste attractie van het park moeten worden.

Het documenteren van de profielen vormde een belangrijk onderdeel van het veldwerk in 2004. In totaal zijn vijftien profielen schoongemaakt, beschreven, geanalyseerd, opgemeten en getekend. Het profiel in de *courtyard* van de poort was ongeveer 2,5 m hoog en bood een fraai overzicht van de verschillende bewonings- en afbraaklagen. Zo was een brandlaag te zien, evenals een laag met verspoeld *mudbrick*-materiaal. Voor de bestudering van de stratigrafie van de poort is deze informatie onmisbaar.

Na de documentatie zijn alle profieldammen opgegraven. Op drie plaatsen kon daarbij een grote *pithos* worden vrijgelegd en getekend. De profieldam in de *courtyard* bevatte een ver-

rassing: in het profiel waren enige stenen zichtbaar die bij een haard bleken te behoren. In de haard zat een grote hoeveelheid as en rond de haard was de grond geheel verbrand. In de verbrande aarde zaten resten van honderden verkoolde zaden. De botanicus R. Cappers van het GIA herkende hierin voornamelijk tuinbonen en kikkererwten en daarnaast linzen, zaailathyrus, gerst en tarwe. Deze vondst geeft een beter inzicht in het dieet van de bewoners, omdat naast de al eerder aangetroffen grote hoeveelheden faunaresten nu ook zaden zijn gevonden.

Mogelijk was het vuur in de haard de oorzaak van een brand die het gebouw heeft verwoest. Al eerder zijn namelijk verbrande weefgewichten, amforen, *mudbricks* en aslagen in de *courtyard* aangetroffen.

Opgraving in area K

Naast het onderzoek van de profieldammen is verder gewerkt in *area K*. Daar was al in 1995 een begin gemaakt met het graven van een proefsleuf, evenwijdig aan de stadsmuur. Tijdens een heldere maannacht in datzelfde jaar waren echter stenen van de muur van de poort door vandalen in de proefsleuf getrokken, en werd besloten de opgraving in *area K* te stoppen.

Area K is gelegen aan de stadszijde van de ommuring. In 2003 is de opgraving hier voortgezet, omdat van dit gedeelte van het poortcomplex geen gegevens bekend waren. In eerste instantie is de proefsleuf van 1995 verdiept. In 2004 is verder gegaan met het graafwerk in de proefsleuf, waarbij de vaste ondergrond werd bereikt. Aan de oostzijde van de sleuf werd *area K* begrensd door een muur die in het verlengde ligt van een muur die de oostelijke begrenzing van *area A/F* vormt.

Verder is een begin gemaakt met het graven van een proefsleuf evenwijdig aan de poortmuur die vanaf de oostelijke toren van de poortdoorgang stadwaarts loopt en de *courtyard* begrenst. In deze proefsleuf was te zien dat deze muur enigszins uit het lood staat. Ook

waren de bovenste lagen van het muurwerk niet gemaakt van grote kalksteenblokken, maar van *poros*-blokken en kleine kalksteenblokken. Het is onduidelijk of dit een reparatie van het poortgebouw is of een aanpassing van de muur die dateert uit de periode dat de poort bewoond was. Mogelijk was deze muur door de aardbeving van 265 v.Chr. zwaar beschadigd en nadien hersteld. Het is de bedoeling om in 2005 de gehele oppervlakte van *area K* op te graven tot aan de muur die deze ruimte in het oosten begrenst.

Datering bewoning Zuidoostpoort

De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos heeft duidelijk gemaakt dat men na de verwoesting van de stad en de poort rond 265 v.Chr. opnieuw in en rond het poortgebouw heeft gewoond. Naast een woon/keukenruimte met een haard in de voormalige *courtyard*, zijn verschillende voorraadkamers, een weefruimte en een put gevonden.

Bij de opgraving van de profieldammen kwam een aantal munten te voorschijn, zodat de verschillende lagen goed gedateerd kunnen worden. Dit jaar zijn naast een muntschat van Byzantijnse munten, 35 hellenistische munten gevonden. In het najaar van 2004 zullen medewerkers van het IGEPKA de munten van 2003 en 2004 schoonmaken, zodat ze kunnen worden onderzocht. Het totale aantal munten uit de Zuidoostpoort bedraagt thans ongeveer 250.

Op grond van muntvondsten van voorgaande jaren blijkt dat het poortcomplex van ongeveer 260 tot 220 v.Chr. bewoond is geweest. Bij de opgraving is een groot aantal munten van Antigonos Gonatas van het Athene/Pan type gevonden. Vele van deze munten toonden weinig slijtage en hadden geen klop van Philippos V, zoals die veelvuldig voorkomt in lagen uit de 2^e eeuw v.Chr. in de opgravingen van de stad Demetrius. Men neemt aan dat de munten van het Athene/Pan type in ieder geval tot de dood van Antigonos Gonatas in 239 v.Chr. zijn geslagen. Drie andere munten, van

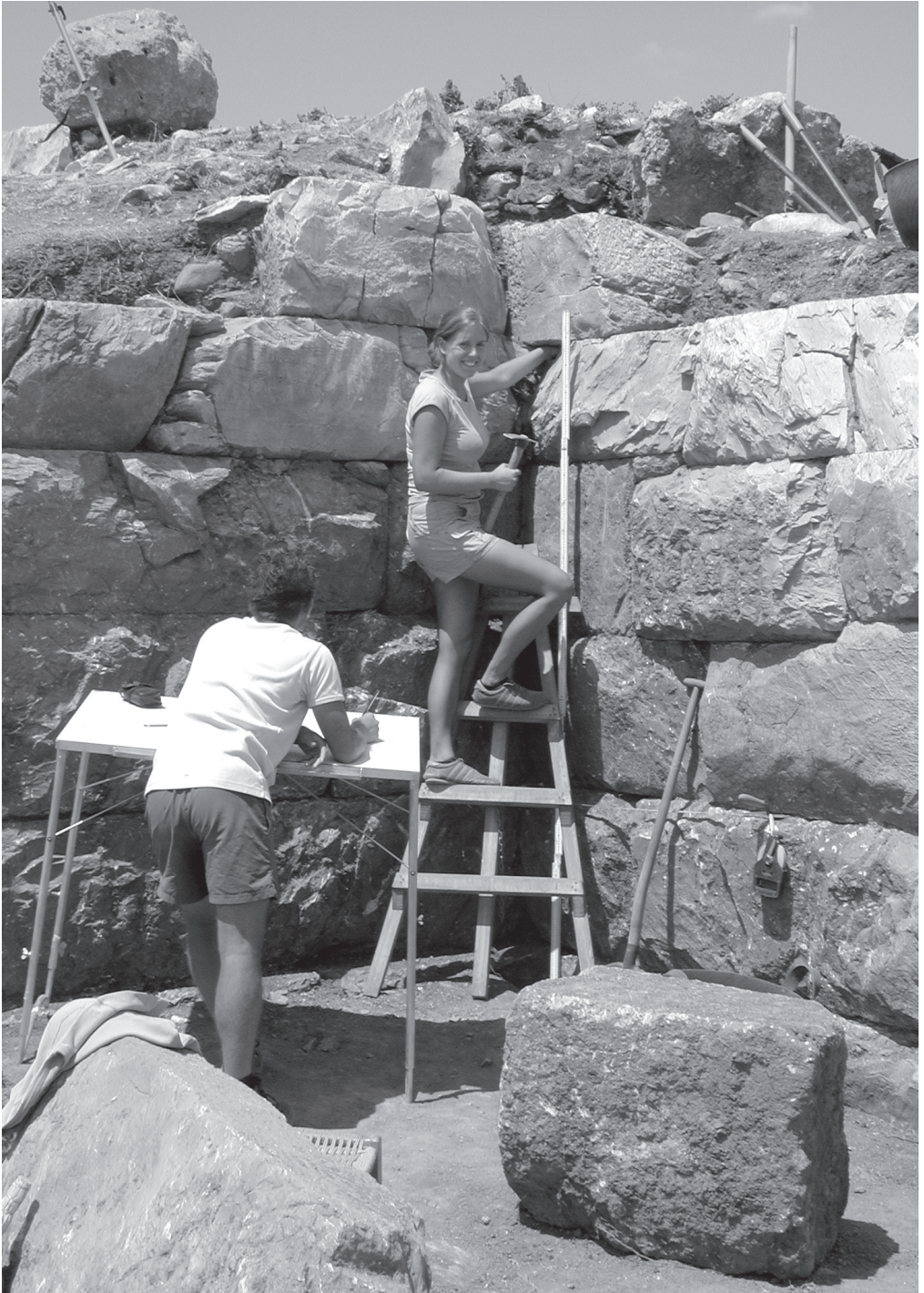

Fig. 1. Vondst muntschat bij opmeten van de oostoren van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (foto S. Benerink).

Fig.2. Munt van de Byzantijnse keizer Ioannis II, 1118–1143 (foto Y. Aalders).

het Herakles/Ruiter type met het monogram ANTI, vertoonden ook vrijwel geen slijtage en zouden kunnen zijn geslagen tijdens de regering van Antigonos III Doson. Voorlopig gaan we er daarom van uit dat de bewoning van het poortgebouw tijdens of vlak na de regering van Antigonos III eindigde. Mogelijk zijn gedeelten van het poortcomplex nog in latere tijd bewoond geweest, omdat er ook aardewerk uit de 2^e eeuw v.Chr. is gevonden.

Muntschat

Waar profiëldammen zijn verwijderd kwamen delen van het muurwerk van de Zuidoostpoort te voorschijn die nog niet waren opgemeten en getekend. Bij het tekenen van de muur in *area* A/F wachtte een grote verrassing: in een holte in de muur direct naast de oosttoren van de poort lagen 35 bronzen Byzantijnse munten (fig. 1). De holte zat verborgen achter een dikke wortel van een *Paliouris spina Christi* die met behulp van een motorzaag van de plaatselijke brandweer kon worden verwijderd.

Het was de tweede muntschat uit de Zuidoostpoort; in 1995 was al een vondst van 15 zilveren munten gedaan die uit hellenistische tijd dateerden. Aanvankelijk was er een lichte

teleurstelling dat het dit keer geen munten uit hellenistische tijd waren. Formaat en vorm van de munten die in 2004 zijn gevonden maakten duidelijk dat het ging om Byzantijnse munten uit de 11^e/12^e eeuw n.Chr. Onder de munten bevonden zich namelijk enkele schotelvormige muntjes uit die periode.

De munten zijn nog niet schoongemaakt, maar op foto's van de muntvondst zijn toch voldoende details te herkennen om enkele ervan te kunnen thuisbrengen. In ieder geval gaat het om munten die door de volgende Byzantijnse keizers zijn geslagen:

Nikephoros III	1078–1081
Aleksios I	1081–1118
Ioannis II	1118–1143 (fig. 2)

Voor het gebied van de vlaktes van Almirós en Sourpi was de Midden-Byzantijnse tijd een bloeiperiode. Bij de survey in beide vlaktes zijn in 2000 en 2002 veel vindplaatsen uit de 11^e en 12^e eeuw gekarteerd, onder andere de middeleeuwse stad Almiros, een fort, twee kloosters, drie grote dorpen en ongeveer 20 kleine landelijke nederzettingen. De muntvondst betekent een fraaie aanvulling op onze kennis over die periode.

Eerder, in 1999, is ook al een Byzantijnse munt in *area* A/F gevonden, die zonder twijfel bij de muntschat hoort. De muntschat en een aantal scherven wijzen er op dat het poortgebouw in ieder geval ook nog in de 11^e/12^e eeuw en in de Turkse tijd is gebruikt.

Aardewerk

In 2004 jaar is veel tijd besteed aan de bestudering van het aardewerk, vooral van amforen en *pithoi*. Alle scherven van amforen die tijdens voorgaande campagnes zijn gevonden, werden bestudeerd door Colette Kruyshaar. Op veel oren kwamen stempels voor die duiden op import uit Rhodos, Chios, Kos en Thasos.

Aan de zuidzijde van het poortcomplex is de afgelopen campagnes een groot aantal voorraadvaten, *pithoi*, gevonden. De meeste hadden

forse afmetingen en waren ingegraven in de ondergrond om stevig te staan. De inhoud van de grootste *pithos* bedroeg meer dan 1800 liter. Helaas zijn in geen van de voorraadvaten resten van de oorspronkelijke inhoud gevonden: olijven, graan, olie? De documentatie van de *pithoi* is in 2004 voortgezet door Brigitte Saan, die vooral aandacht besteedde aan de drie *pithoi* die in de profieldammen zijn aangetroffen. De *pithoi* zijn thans gemeten en getekend; de grootste is 2,10 m hoog. Fragmenten van de *pithoi* en de deksels werden aan het einde van de campagne gesorteerd en geselecteerd, zodat een goed overzicht van het materiaal ontstond.

Conclusie

Tijdens zes veldwerkcampagnes (1995, 1997, 1999, 2001, 2003 en 2004) is de Zuidoostpoort van Nieuw Halos onderzocht. Daarbij zijn de plattegrond en de opbouw van deze poort van het *courtyard*-type vastgelegd die in de periode 302–265 v.Chr. toegang tot de stad gaf. Daarnaast zijn gegevens verzameld over de bewoning van de restanten van het poortgebouw in de periode 260–220 v.Chr., in de periode na de verwoesting van de stad en de poort rond 265 v.Chr. Het is de bedoeling het onderzoek in 2005 af te ronden, waarbij de volgende werkzaamheden zullen plaatsvinden: opgraving van *area K*, schoonmaken van alle opgegraven *areas*, schoonmaken van de bovenkant van de poort zodat de contouren van de plattegrond goed zichtbaar worden, opmeten en fotograferen van het muurwerk, restauratie van een cisterne, afvoeren van grond en stenen, ordenen van de losse kalksteenblokken van de muren, en bestuderen van de vondsten. Voorts zal een

studie worden gemaakt van de staat waarin het muurwerk verkeert, ten behoeve van een plan voor consolidatie.

Summary

In the Olympic year 2004 the investigation of the Southeast Gate of the Hellenistic city of New Halos was continued. Fifteen sections within and around the gate complex were documented to study the stratigraphy of the site. After documentation seven baulks were excavated. Coin finds confirmed the period of habitation of the gate complex (260–220 BC) after the destruction of the gate by an earthquake around 265 BC. The occupation of the gate came to an end after a fire, and hundreds of charred seeds of pulses and cereals were found near a hearth in the courtyard. Part of the gate may have been inhabited after this fire, as is attested by a small number of ceramic finds of the 2nd century BC. After the removal of one of the baulks, a hoard consisting of 35, 11th/12th-century Byzantine coins was discovered in a hole in the city wall, just beside the eastern tower of the gate.

Noot

1. Van Nederlandse zijde hebben de volgende medewerkers en studenten van het GIA aan het onderzoek deelgenomen: de archeologen Reinder Reinders, Colette Beestman-Kruyshaar, Paulien de Roever en de technicus Sander Tiebackx; de eerstejaars studenten Annelies Berends, Rosa Doreleijers, Richard Fens, Michèl de Jong, Anke Kramer, Daniël Postma, Irene Verhagen en Antje Visser; de tweedejaarsstudenten Marloes Bergmans, Gert Bunt, Sascha Benerink, Naomie Huisman, Harry Pape en Brigitte Saan; de derdejaarsstudenten Ypie Aalders en Jasper Holl.